

Lorestan University

The Difficulties of Translating Hafez's Poetry and the Role of These Difficulties in the Delay of Translation

Malek Shoai

Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Ilam branch, Islamic Azad University, Ilam, Iran. Email: malek.shoaei@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 29 September 2025
Received in revised form 29 November 2025
Accepted 08 January 2026
Available online 18 January 2026

Keywords:

Hafez,
Delay in translation,
Orientalists,
Romanticism,
Ghazals

ABSTRACT

Objective: Among the great Persian poets, Hafez of Shiraz - considering the prestige and status he holds in Iran - was recognized later in Western literature. This article examines the reasons for the delay in translating Hafez's poetry into other languages.

Method: This article adopts a descriptive-analytical approach. The statistical population consists of the ghazals of Hafez's Divan and some Latin translations of his poems. The statistical samples are verses from Hafez's ghazals along with their translated forms. The method of data collection is documentary and library-based.

Results: This article is an effort to draw greater attention among translators of Hafez's poetry to the fact that various types of free and semantic translation lack the capacity to fully convey the exalted concepts and distinguished ideas of Hafez's poetry. A deeper inclination and the opening of a gateway to a new world and to the spirit of longing inherent in Hafez's poems for people of other nations require comprehensive awareness of the underlying themes, concepts, and structures embedded in Hafez's poetry. The path that the translation of Hafez's poems into Europe has opened is very long, because these translations have failed to lead readers to the truth, essence, depth, and profound contemplation of Hafez's verses. Hafez has been an inspiration for Western scholars in later centuries.

Conclusions: The delay in translating Hafez's poetry in comparison with other Persian poets and literary figures is due to the richness of cultural content, the perfection of Islamic mysticism, roguish irony, ambiguity-creating and inspiring wordplay, musicality, the structure of the ghazal, terms with specific meanings, social and political foundations, and other elements in his poetry. Because of cultural differences, weaknesses in translation structures, and similar factors, the transmission of these elements has become difficult. On the other hand, until the emergence of the Romantic movement—and the alignment of its core elements such as inspiration from love and imagination, the dominance of emotion and feeling over reason, free and unrestrained affection released from all constraints, attention to discovery and intuition, and so forth—the suitable ground and receptive thirst for Hafez's poetry were not prepared in the West.

Cite this article: Shoai, M. (2026). The Difficulties of Translating Hafez's Poetry and the Role of These Difficulties in the Delay of Translation. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (Special Issue), 1-22.

<https://doi.org/10.22034/api.2026.2066149.1388>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2066149.1388>

Introduction

The history of translating Persian literary works in the West dates back to four centuries ago. The precedence, delay, and popularity of literary translations depend on various factors such as cultural, intellectual, social, educational, religious, and other considerations. For example, the intellectual outlook of Khayyam appealed to Westerners and speakers of many living languages of the world, but Hafez—due to the particular structure of his poetry, which by virtue of that style is more than others favored by Iranian taste—received attention in the West later. This is due to the structural richness of Hafez’s poetry in the following domains:

- national identity, mystical themes, moral teachings, Iranian–Islamic culture, historical and philosophical foundations, and so on
- imagery: rhetorical devices, especially ambiguity (tāhām), musicality, and so forth
- style, language, and special terminology in Hafez’s poetry, which have made understanding and acceptance difficult for other nations

On the other hand, the successful translation of any work requires the existence of appropriate context and need. With the emergence of the Romantic movement in the West, the groundwork for translating Hafez’s poetry was prepared, because the principles of this movement are aligned with the structure and content of Hafez’s ghazals.

Research Questions

This article attempts to answer the following questions:

1. What are the reasons for the delayed recognition of Hafez in the West?
2. Which difficult concepts in Hafez’s poetry pose challenges in translation?
3. How was the ground for translating Hafez’s poetry in the West prepared?

Literature Review

Some of the research conducted in this field includes:

Denis Wright, *Iran Among the English*;

Nikki R. Keddie, *Iranology in Europe and Japan*;

Shoja’ al-Din Shafa, *Iran in French Literature*;

The World of Iranian Studies, and others.

In the section on articles:

“Hafez in Western Literature: A Case Study of the Influence of Hafez’s Poetry on Goethe,”

“The Influence of Hafez on European and American Literature,”

“Hafez in the West,”

“The Place of the East and the Divan of Hafez in Goethe’s Thought,”

“Hafez in French Literature,”

“Iranology in Poland,” and others have been published; however, regarding the cause of the delay in the study and recognition of Hafez in the West, no article has yet been published.

Method

This article adopts a descriptive–analytical approach. The statistical population consists of the ghazals of Hafez's Divan and some Latin translations of his poems. The statistical samples are verses from Hafez's ghazals along with their translated forms. The method of data collection is documentary and library-based.

Results

This article is an effort to draw greater attention among translators of Hafez's poetry to the fact that various types of free and semantic translation lack the capacity to fully convey the exalted concepts and distinguished ideas of Hafez's poetry. A deeper inclination and the opening of a gateway to a new world and to the spirit of longing inherent in Hafez's poems for people of other nations require comprehensive awareness of the underlying themes, concepts, and structures embedded in Hafez's poetry. The path that the translation of Hafez's poems into Europe has opened is very long, because these translations have failed to lead readers to the truth, essence, depth, and profound contemplation of Hafez's verses. Hafez has been an inspiration for Western scholars in later centuries.

Conclusions

Among Persian poets, Hafez—due to lofty meanings, pleasing themes, innovative subtleties, the difficulty of translating the ghazal form, verbal music, roguishness and roguish irony, Islamic mysticism, terms with specific meanings, word collocation, ambiguity, verbal and semantic rhetorical devices, the social and political foundations of Hafez's era, folk culture, and other factors - was accepted by the refined taste of European intellectuals with considerable delay.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

دشواری‌های شعر حافظ در ترجمه و نقش این دشواری‌ها در تأخیر ترجمه

مالک شعاعی

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، واحد ایلام، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلام، ایران. رایانامه: malek.shoaei@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی،</p> <p>تاریخچه مقاله:</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۸</p> <p>کلیدواژه‌ها: حافظ، تأخیر ترجمه، خاورشناسان، رمانتیسم و غزلیات</p>	<p>هدف: در میان شاعران بزرگ فارسی، حافظ شیرازی حسب اعتبار و جایگاهی که در ایران دارد؛ دربرتر در ادبیات غرب شناسایی شده‌است. این مقاله، علت‌های تأخیر در ترجمه اشعار حافظ به زبان‌های دیگر بررسی کرده‌است.</p> <p>روش پژوهش: این مقاله به شیوه توصیفی - تحلیلی است. جامعه آماری، غزلیات دیوان حافظ و برخی ترجمه لاتین اشعار اوست. نمونه‌های آماری، بیت‌هایی از غزلیات حافظ با صورت ترجمه شده آن‌هاست. روش گردآوری اطلاعات، اسنادی و کتابخانه‌ای است.</p> <p>یافته‌ها: این مقاله تلاشی برای توجه بیشتر مترجمین اشعار حافظ بدین موضوع است که انواع ترجمه آزاد و معنایی، ظرفیت انتقال تام مفاهیم متعالی و اندیشه‌های ممتاز شعر حافظ را ندارد و گرایش عمیق‌تر و گشودن دروازه‌ای از دنیای تازه و روح شوق اشعار حافظ برای مردمان دیگر ملل، مستلزم آگاهی همه‌جانبه نسبت به بن‌مایه‌ها و مفاهیم و ساختار نهفته در شعر حافظ است و مسیری که ترجمه اشعار حافظ به اروپا گشوده، بسیار طولانی است زیرا این ترجمه‌ها نتوانسته آنان را به حقیقت و کنه و غور سروده‌های حافظ برساند. حافظ، الهام‌بخش محققان غربی در قرن‌های بعد است.</p> <p>نتیجه‌گیری: تأخیر در ترجمه اشعار حافظ نسبت به سایر شعرا و ادبای ادبیات فارسی، ناشی از غنای بار فرهنگی و کمال عرفان اسلامی، طنز رندانه، ایهام‌های ابهام‌آور و الهام‌انگیز، موسیقی، ساختار غزل، اصطلاحات با معنی خاص، مبانی اجتماعی و سیاسی و ... در شعر اوست که به‌خاطر تفاوت‌های فرهنگی و ضعف ساختار ترجمه و ... انتقال آن دشوار گردیده‌است. از سویی تا پیدایش مکتب رمانتیسم - و همسویی بن‌مایه‌های آن نظیر: الهام از عشق و تخیل، تفوق عاطفه و احساسات بر خرد، علاقه آزاد و رها شده از هر قید و بندی، توجه به کشف و شهود و ... - بستر مطلوب و عطش مطبوع برای اشعار حافظ در غرب مهیا نگردید.</p>

استناد: شعاعی، مالک. (۱۴۰۴). دشواری‌های شعر حافظ در ترجمه و نقش این دشواری‌ها در تأخیر ترجمه. پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، (ویژه نامه) ۴، ۱-۲۲. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2066149.1388>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2066149.1388>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

در میان انواع ادبی، شعر بیش از دیگر مقوله‌ها مورد توجه اروپاییان واقع شد زیرا شعر زبان مادری بشریت و تداعی‌کننده پیوند ملت‌هاست. نیروی عظیمی که در شعر نهفته‌است به‌نوعی زبان مشترک درونی است و موجب دل‌بستگی و نزدیکی افراد و اقوام ملل مختلف به یکدیگر می‌گردد. این امر موجب ارتباط فرهنگ‌ها و بالتبع زمینه‌ای برای ترجمه متون فراهم آورده‌است. پیشینه ترجمه آثار ادب فارسی در غرب به چهار قرن پیش معطوف است. تقدم، تأخر و رونق ترجمه آثار ادبی به عوامل مختلف: فرهنگی، فکری، اجتماعی، تربیتی، مذهبی و ... وابسته است برای نمونه، مشرب فکری خیام مطلوب غربیان و بسیاری از زبان‌های زنده دنیاست ولی حافظ به دلیل ساختار خاص شعریش - که به برکت آن سبک، بیش از دیگران مقبول طبع ایرانیان است - در غرب دیرتر مورد توجه قرار گرفته‌است این امر ناشی از غنای ساختاری اشعار حافظ در حوزه‌های: - هویت ملی، مضامین عرفانی، تعالیم اخلاقی، فرهنگ ایرانی - اسلامی، مبانی تاریخی و فلسفی و ... - صور خیال: صناعات بدیعی به‌ویژه ایهام، موسیقی و ... - سبک، زبان و اصطلاحات خاص حافظ مانند: رند، خرابات، پیر مغان و ... طنز و ... در شعر حافظ است که فهم و پذیرش آن برای دیگر ملل با دشواری همراه کرده‌است. از سوی دیگر، ترجمه مقبول هر اثری، مستلزم وجود زمینه و نیاز است با پیدایش مکتب رمانتیسم در غرب، زمینه ترجمه اشعار حافظ ممهّد گردید زیرا اصول این مکتب همسو با ساختار و محتوای غزلیات حافظ است. این مقاله تلاشی برای توجه بیشتر مترجمین اشعار حافظ بدین موضوع است که انواع ترجمه آزاد و معنایی، ظرفیت انتقال تام مفاهیم متعالی و اندیشه‌های ممتاز شعر حافظ را ندارد و گرایش عمیق‌تر و گشوده دروازه‌ای از دنیای تازه و روح شوق اشعار حافظ برای مردمان دیگر ملل، مستلزم آگاهی همه‌جانبه نسبت به بن‌مایه‌ها و مفاهیم و ساختار نهفته در شعر حافظ است و مسیری که ترجمه اشعار حافظ به اروپا گشوده، بسیار طولانی است زیرا این ترجمه‌ها نتوانسته آنان را به حقیقت و کنه و غور سروده‌های حافظ برساند. حافظ، الهام‌بخش محققان غربی در قرن‌های بعد است.

سؤالات و فرضیه‌های پژوهش

- این مقاله تلاشی برای پاسخ به پرسش‌های زیر است:
- ۱- علل تأخیر شناخت حافظ در غرب چیست؟
  - ۲- مفاهیم دشوار شعر حافظ در ترجمه کدامند؟
  - ۳- زمینه ترجمه شعر حافظ در غرب چگونه فراهم گردید؟

فرضیه‌ها

- ۱- چنین به نظر می‌رسد در تأخیر شناخت حافظ در غرب، عوامل مختلفی نظیر: هویت ملی، هویت فرهنگی، مبانی اجتماعی (فرهنگ عامه و ...)، آموزه‌های دینی، قرآنی و اخلاقی، و ... که در تار و پود شعر حافظ تنیده‌است ترجمه را دشوار کرده‌است.
- ۲- شعر حافظ به خاطر ایهام و صنایع لفظی و معنوی، رندی و طنز حافظ، اصطلاحات خاص مانند خرابات، پیر مغان و ...، انواع موسیقی (بیرونی، کناری، درونی و معنوی)، زنجیره کلام، زبان رازناک و ... ترجمه اشعار حافظ را سخت کرده‌است.
- ۳- ترجمه مقبول هر اثری، مستلزم وجود زمینه و نیاز است با پیدایش مکتب رمانتیسم در غرب زمینه ترجمه اشعار حافظ ممهّد گردید زیرا اصول این مکتب همسو با ساختار و محتوای غزلیات حافظ بود.
- ۴- موسیقی، بار معنایی وسیع اشعار و ... نقش دارد. از سویی، تا پیش از پیدایش مکتب رمانتیسم در غرب، شرایط مطلوبی برای توجه به اشعار حافظ محقق نشد زیرا زمینه بروز و نیاز به آبخورهای شعر حافظ در مکتب‌های ادبی دیگر اروپا به اندازه مکتب رمانتیسم احساس نگردید.

در بررسی ترجمه‌های اشعار حافظ، بسیاری از آن ترجمه‌ها ساختار شعری ندارند و بن‌مایه آن ترجمه‌ها در انتقال محورهای مختلف شعر حافظ به قدرت و ظرافت شعر فارسی حافظ نیست.

پیشینه پژوهش

اگرچه در شناخت اشعار حافظ در غرب تأخیر دیده‌می‌شود، اما ترجمه‌های بی‌شماری از اشعار حافظ به زبان‌های مختلف صورت گرفته و کارهای تحقیقی بسیاری نیز انجام گرفته‌است

در حوزه کتاب‌ها:

دنيس رايث (۱۳۶۴)، ایران در میان انگلیسی‌ها، ترجمه منوچهر طاهرینیا، انتشارات آشتیانی؛
 نیکی کدی رودی‌متی، (۱۳۷۱)، ایران‌شناسی در اروپا و ژاپن، ترجمه‌ی مرتضی اسعدی، انتشارات بین‌المللی الهدی.
 شجاع‌الدین شفا، (۱۳۳۲)، ایران در ادبیات فرانسه، انتشارات ابن‌سینا و در سال (۱۳۴۸)، جهان‌شناسی، انتشارات کیهان و ...

و در بخش مقالات:

ناهید جعفری‌دهکردی، مریم شهریار و سارا فرجی (۱۳۹۹) در مقاله «حافظ در ادبیات غرب؛ مطالعه موردی تأثیر اشعار حافظ بر گوته»، مجله مطالعات ادبیات تطبیقی؛
 اسماعیل آذر (۱۳۸۹)، مقاله «تأثیرپذیری ادبیات اروپا و آمریکا از حافظ» فصل‌نامه تحقیقات زبان و ادب فارسی؛
 اسماعیل آذر و مریم بزرگر (۱۳۸۹)، مقاله «حافظ در غرب» سال‌نامه حافظ‌پژوهی؛
 محمدحسین حدادی (۱۳۸۵)، مقاله «جایگاه شرق و دیوان حافظ در اندیشه گوته»، مجله پژوهش زبان‌های خارجی؛
 جواد حدیدی (۱۳۵۵)، مقاله «حافظ در ادبیات فرانسه» مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی؛
 «ایران‌شناسی در لهستان»، مجله‌ی وحید، شماره‌ی ۲۱۵، شهریور ۱۳۵۶ و .. به زیور طبع آراسته شده‌است اما در مورد علت تأخیر حافظ‌شناسی در غرب، مقاله‌ای تاکنون چاپ نشده‌است.
 چنان‌که پیداست، پژوهش‌های صورت‌گرفته تنها به تبیین ترجمه شعر حافظ و تأثیر آن در اندیشه شاعران و مکتب‌های ادبی غرب پرداخته‌است و تاکنون درباره علل تأخیر ترجمه اشعار حافظ در غرب و معرفی دیرتر حافظ به غربیان — نسبت به سایر ادبای فارسی مانند: خیام، فردوسی، مولوی، سعدی و ... — تحقیقی صورت نگرفته‌است.

حافظ و رمانتیسم

باید گفت، شعر حافظ به خوبی در ادبیات اروپا معرفی نشده‌است و فاصله‌ی زمانی شناخت مردم اروپا از اشعار حافظ با شاعران دیگر چون سعدی به حدود چهار قرن می‌رسد. دلیل این کار در زبان پر از ابهام و ابهام حافظ، موسیقی غزلیات (انواع واج‌آرایی و صدامعنایی و ...)، بار فرهنگی اشعار او که سرشار از اشارات ادبی، آیات قرآنی، اخبار و احادیث مذهبی و ... دانست. علاوه بر این مسائل، زمینه پذیرش افکار حافظ در غرب مهیا نبوده‌است.
 در میان مکتب‌های مختلف ادبی اروپا: مانند اومانیسم، کلاسیک، رئالیسم، ناتورالیسم، پاراناسیسم، اکسپرسیونیسم و ... هیچ‌کدام مانند رمانتیسم با روح شعر حافظ همخوانی نداشت. اواخر قرن ۱۷ و اوایل قرن ۱۸ مکتب رمانتیسم (Romantisme) در اروپا شکل گرفت. در باره این واژه گفته‌اند: «اصلاح رمانتیسم از کلمه رمانس گرفته شده‌است. در قرن هفدهم به قصه‌هایی که جنبه خیال‌پرورانه داشت، رمانس می‌گفتند به تدریج در زبان فرانسوی این کلمه به مفهوم احساساتی، ظریف و محزون به کار رفت و به‌صورت صفت رمانتیک به کسانی که افکار شاعرانه داشتند یا قصه‌هایی که با عوالم رؤیا و عواطف لطیف سروکار داشتند، گفته‌شد» (میرصادقی، ۱۳۷۷: ۱۳۰). «فردریش شلگل نخستین کسی است که اصطلاح رمانتیک را وارد فضای ادبی کرده‌است» (جعفری، ۱۳۷۸: ۱۴)
 مکتب ادبی رمانتیسم یکی از شاخص‌ترین مکتب‌های ادبی غرب است و با فروپاشی مکتب کلاسیسم شکل گرفت. رمانتیک برخلاف کلاسیسم مکتب بسیار پیچیده و آشفته‌ای است. پیروان آن اغلب آرا و عقاید مغایری دارند. (صدرایی، ۱۳۹۶: ۳۴)

تأثیر ظهور مکتب رمانتیسم دارای ابعاد مختلفی است. در حوزه فکری، همسویی آن با عرفان تا جایی است که برخی برای آن تعبیر «رمانتیک عرفانی» استعمال کرده‌اند و به عصر احساس و تخیل، تفوق عاطفه و احساسات بر خرد، الهام از عشق و سوز و گداز عاشقانه، ستیز با محدودیت فضا، علاقه‌ای آزاد، گرایش به زندگی روحانی و کشف و شهود معروف است. به طور کلی «اصول اساسی رمانتیسم: آزادی، هیجان و احساسات، گریز و سیاحت، کشف و شهود و افسون سخن» (ر. ک. سیدحسینی، ۱۳۸۱: ج ۱/ ۱۸۲ - ۱۷۹) است. این امر زمینه رونق ادبیات غنایی در اواخر قرن هجدهم و قرن نوزدهم فراهم آورد و شعر غنایی غرب که مصادیق و حقیقت آن تقریباً همسو با شعر حافظ رواج پیدا کرد.

دشواری‌های شعر حافظ در ترجمه

قالب غزل دشواری دیوان حافظ در ترجمه

حافظ را همه با غزلیات می‌شناسند پیداست بر خلاف قصیده یا برخی قالب‌های دیگر شعر، ارتباط معنایی و توالی موضوعی بیت‌های غزل به ویژه در غزلیات حافظ بسیار نادر است؛ یعنی ساختار تکبیتی و گسستگی معنایی دارد؛ نکته‌ای که تا اواسط قرن بیستم موجب خرده‌گیری بسیاری از ناقدان غربی نسبت به شعر حافظ گردید؛ برای نمونه: هانس هاینریش شدر - با توجه به موضوع و ماهیت شعر حافظ - آن را شعر غنایی خواند، از آشفتگی‌های آن سخن گفت، البته این آشفتگی یا گسستگی ظاهری از نوع همان شکستگی است که به تعبیر خود حافظ «که با شکستگی ارزد به صد هزار درست» (حافظ، ۱۳۷۲: ۸۱).

به گفته گوتته در «دیوان»، شعر شرقی را «نه آغازی است، و نه پایانی».

هامرپورگشتال و آربری، ویژگی شعر حافظ را به گردن‌بند مروراید تشبیه می‌کنند و نتیجه می‌گیرند که ابیات غزل حافظ را بندی نامربی به هم پیوند می‌دهد.

آربری، با تشبیه شعر حافظ به قالی ایرانی، به ماهیت تزیینی و متنوع این نوع شعر پیبرده‌است. دشواری دیگر قالب غزل، ساختار رازناک آن است برای تفسیر این معنی، نباید اظهار نظر گوتته را نادیده گرفت که می‌گفت غزل «یک نوع لغز و چیستان است».

لذا عکس شعر غربی که از ساختمانی منسجم و منظم برخوردار است (به استثنای پیروان مکتب سمبلیسم)، ساختار شعر حافظ به سبکی است که طلب کام از خلاف آمد عادت دارد.

صنایع بدیعی (لفظی و معنوی)

علم بدیع دارای دو بخش: بدیع لفظی و بدیع معنوی است. بدیع لفظی شامل: انواع صناعاتی که با سجع فراهم می‌گردد (مانند ترصیع، موازنه یا مماثله، ازدواج و ...)، انواع جناس (که خود بحث مفصلی است و کتاب جناس در پهنه ادب فارسی جلیل تجلیل گویای گستردگی آن است)، تکرار از قبیل: تکرار واج (هم‌حرفی و هم‌صدایی) تکرار واژه (رد الصدر الی العجز، رد العجز الی الصدر، تشابه الاطراف، التزام یا اعنات، طرد و عکس، قلب المطلب و ...) هنرنمایی‌هایی که برخی آن را بارد می‌دانند: تجرید، توشیح، واسع‌الشفیتین، واصل‌الشفیتین، جامع‌الحروف، رقطا، خیفا، فوق‌النقاط و تحت‌النقاط، ذولغنتین، قلب‌الکل و ... محسوس‌ترین صورت بدیع لفظی، واج‌آرایی است برای نمونه در بیت زیر، واج‌آرایی «س»، صدامعنایی را هم به ذهن القا می‌کند:

رشته تسبیح ار بگسست معذورم بدار دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود

(حافظ، ۱۳۷۲: ۱۴۲)

ترجمه:

If the cord of the rosary snapped, hold my excused: on the arm of the Saki of silver leg, my arm was.

ویلیبر فورس، (1384: 413)

این زیبایی لفظی در ترجمه شعر حافظ، برای مخاطب قابل درک، انتقال و رؤیت نیست زیرا این موسیقی، در ترجمه به هر زبانی که باشد یا به کلی از بین می‌رود یا به سستی می‌گراید.

این امر با واج‌آرایی شعر اروپایی یعنی: «قافیه آغازین» رابطهٔ عموم و خصوص من وجه دارد. علاوه بر افول موسیقی، طنز زیبایی حافظ که به اصطلاح «رُبَّ عَذْرِ أَقْبَحُ مِنَ الذَّنْبِ»: چه بسیار عذری که بدتر از گناه باشد (به خلاف انتظار و با طنزی رندانه) پارگی تسبیح که باید در سجاده و راز و نیاز باشد نه در «ساعد ساقی سیمین ساق» در ترجمه محو گشته‌است این امر در دیگر انواع چهارگانهٔ موسیقی ملموس است.

یا در بیت:

جان بی جمال جانان میل جهان ندارد   هرکس که این ندارد حقا که آن ندارد

(حافظ، ۱۳۷۲: ۱۱۴)

ترجمه:

Without the (true) beloved's beauty, inclination for the world my soul hath not.

(ویلیبر فورس، ۱۳۸۴: ۲۵۳)

علاوه بر واج‌آرایی همحرفی «ج»، جناس زاید وسط: «جان» و «جهان»، جناس زاید مذیل «جان» و «جانان»، جناس مطرف «جان» و «آن» و ... در ترجمهٔ بالا محو گشته‌است - در حالی که گاهی وجد مخاطب حافظ در موسیقی شعر اوست - حال که ترجمه در انتقال صنایع بدیع لفظی بدین‌سان ناتوان است؛ در بدیع معنوی عرصهٔ جولان ندارد. بدیع معنوی، که به برخی از فروع آن مانند تناسب و ایهام و ... در این مقاله پرداخته می‌شود اما صناعات دیگر مانند: عقد، ارداد و تسهیم، صدامعنایی، استخدام، لف و نشر، حسن تعلیل و ... در ترجمه به ندرت قابل انتقال است و روح هنری ابیات دارای این ویژگی، در ترجمه مرده می‌شود.

برای مثال در بیت زیر:

سرشک گوشه‌گیران را چو دریابند در یابند   رخ مهر از سحرخیزان نگردانند اگر دانند

(حافظ، ۱۳۷۲: ۱۳۸)

در مصرع اول، واژگان «دریابند» و «در یابند» ضمن جناس ناقص یا محرف (اختلاف در مصوت کوتاه) دارای جناس مرکب مقرون‌اند. واژهٔ «در»، دریا را در «دریابند» با ایهام تبادر به ذهن متبادر می‌سازد. در ترکیب «گوشه‌گیران» بین «گوشه» و «گیر» همخوانی و ترادف معنایی (زنجیرهٔ کلام و همنشینی واژگان) به چشم می‌خورد همان‌گونه که از «نگردانند اگر دانند» اگر و مگر (نگر) به ذهن می‌رساند.

در مصرع دوم:

واج‌آرایی همحرفی «ر»، «د» و «ن»:

ایهام در واژگان: «مهر»: الف (محبت، ب) آفتاب و «سرشک» در مصرع اول: الف (اشک، ب) شراره و خرده آتش بود که بجهد. (برهان به نقل از لغت‌نامه ذیل سرشک)

«گردانند» و «گر دانند» جناس تام و جناس مرکب مقرون؛ .

«گردانند» و «اگر دانند» جنس زاید مطرف، «یکی از کلمات متجانس نسبت به دیگری یک یا دو هجا در آغاز بیش‌تر داشته‌باشد» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۶۶).

«نگردانند» و «اگر دانند» جناس لاحق، «کلمات، حروف بعیدالمخرج داشته‌باشند» (همان، ۵۸).

«گردانند» دارای صنعت استخدام است زیرا با لفظ «سرشک» معنی حلقه و دایرهٔ اشک و با «رخ» معنی چرخیدن و پشت کردن می‌رساند.

با اندکی تسامح می‌توان موازنه یا مماثله‌ای در بیت یافت.

تشبیه مضمّر «سرشک گوشه‌گیران» به «در»/ استعاره مکنیه «رخ مهر»، همچنین تشبیه رخ معشوقان به آفتاب/ استعاره «گوشه‌گیران» به عاشقان/ کنایه ایما «رخ نگرداندن»: ترک نکردن/ مجاز کل اراده جزء «رخ» که منظور نگاه است و ... در علم بیان، و قصر و حصر و تنافر حروف و دیگر صناعات علم معانی این بیت، خود حدیث مفصل دیگری است. ترجمه این بیت به لاتین چنین است:

The tear of the corner takers (lovers) they find, when they find
From the love of morning-risers, the face (from love of them) they turn not, if (when) they know.

(کلارک، ۱۳۸۴: ۳۸۹)

ترجمه متن بالا که برگردان شعر حافظ به لاتین است، چنین خواهد بود:
اشک عاشقانی که گوشه‌نشین می‌شوند چون از محبت سحرخیزان دریابند، اگر بدانند، روی خود را بر نمی‌گردانند.
لذا آن همه صور خیال و کمال و هنر، گویی در یک لحظه مدفون شده‌است زیرا ترجمه (به‌ویژه در ترجمه‌ی معنایی یا تحت اللفظی و دقیق) یارای انتقال محاسن شعر حافظ نیست.

موسیقی و شعر حافظ

موسیقی، بخش عظیمی از نیروی تأثیرگذار شعر کلاسیک است. برای ارتباط موسیقی با شعر، تقسیم‌بندی چهارگانه‌ی تعریف کرده‌اند:

- ۱- موسیقی بیرونی: که همان وزن عروضی شعر است.
  - ۲- موسیقی درونی: به بررسی انواع جناس، انواع تکرار: حرف، هجا، کلمه و جمله می‌پردازد. در حقیقت موسیقی درونی همان بحث بدیع لفظی است.
  - ۳- موسیقی معنوی: شامل بدیع معنوی است که صناعاتی مانند: ایهام، تناسب، تضاد، تلمیح، حس آمیزی و ... در آن بررسی می‌شود.
  - ۴- موسیقی کناری: «عواملی است که در نظام موسیقایی شعر، دارای تأثیر است ولی ظهور آن در سراسر بیت یا مصراع قابل مشاهده نیست. برعکس موسیقی بیرونی، که تجلی آن در سراسر بیت و مصراع یکسان است و به‌طور مساوی، در همه جا و به یک اندازه حضور دارد. جلوه‌های موسیقی کناری بسیار است و آشکارترین نمونه آن، قافیه و ردیف است». (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۳۹۱) البته اوج موسیقی در هر شعری برخاسته از ردیف و قافیه است.
- در این مقاله برخی از مصادیق موسیقی درونی و معنوی آمده‌است. درباره موسیقی کناری، لطفاً مقاله «موسیقی کناری در غزلیات حافظ» مجله پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی از همین نویسنده مراجعه فرمایید.

رندی و طنز رندانه شعر حافظ

«یکی از مهم‌ترین دلایل گرایش ادبای غرب به سخن حافظ، ستایش او از آزادی یا به معنای دقیق‌تر آن، آزادی است. حافظ از این اصطلاح به تعریف "رند" و "رندی" یاد می‌کند» (جعفری‌دهکردی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۴۰) این امر باعث شده‌است زرین کوب، اشعار حافظ را «ترانه‌ای ابدی در ستایش آزادی و بی‌تعلقی معرفی می‌کند» (سیدی و صارمی‌گروی، ۱۳۹۲: ۱۵۶).
دیگر امر غامض ترجمه شعر حافظ و غربت او در غرب، طنز رندانه اوست امری که حاصل کمال روح و پختگی خردمندانه تفکر و هنر شرقی تلقی می‌کنند در شعر زیر:

صراحی می کشم پنهان و مردم دفتر انگارند   عجب گر آتش این زرق در دفتر نمی‌گیرد

Secretly, I drink a goblet (of wine); and, men think it a book
Wonderful if the book, this hypocrisy's fire kindleth not.

(کلارک، ۱۳۸۴: ۲۹۹)

ترجمه بیت انگلیسی چنین است:

مخفیانه یک جام (شراب) می نوشم؛ و مردان فکر می کنند آن کتاب است، شگفت‌انگیز است اگر کتاب، این آتش ریا روشن نمی شود. اکنون ترجمه ادیب فارسی زبان از این بیت ارائه می شود: «من با خود و در آستین مرقعم، پنهانی صراحی شراب می برم و مردم حمل به صحت می کنند و تصور می کنند دفتر و کتاب است.

جای شگفتی است که از این ربای آشکار آتشی از غیب نمی جهد که در دفتر و کتاب واقعی من بگیرد و رقم بطلان بر این مظاهر علم و دانش ربایی من بکشد. یا ممکن است دفتر خیالی، یعنی صراحی باشد» (خرمشاهی، ۱۳۷۲: ج ۱، ۵۸۴). در شعر بالا واژه «زرق» به hypocrisy یا «ریا» ترجمه شده است در حالی که «این "زرق" و دو چهرگی از نوع زرق و ربای زاهد و شیخ و محتسب نیست. زرق اینان برای فریفتن مردم و سواری گرفتن از گرده ایشان به سود خویش است، اما "زرق" رندانه برای به در بردن خویش از چنگ نادانی و بدخواهی‌ها و آزارگری‌های دیگران است ... خواست او فریب دیگران نیست بلکه تنها گریز از آزار ایشان است. اساس آن راستی ست و راست باختن» (آشوری، ۱۳۷۹: ۳۴۴-۳۴۵). رندی نهفته در بیت بالا به طور کامل در ترجمه به نظر نمی آید و هنر رندانه حافظ قابل درک و تفسیر در ساختار ترجمه، نیست. هنر حافظ در این «رندی» چاشنی طنز آن است و آگاهی مترجم از این احوال مستلزم دریافت امور بسیاری است.

اصطلاحات با معنی خاص در دیوان حافظ

شعر حافظ دارای وجوه مختلفی است و از هر زاویه‌ای بررسی گردد باز نکاتی در زوایای دیگر مستور دارد زیرا او «یکی از بزرگ‌ترین شاعران نغزگوی ایران و از گویندگان بزرگ جهان است» (صفا، ۱۳۷۵: ۲۱۴). اصطلاحاتی در دیوان حافظ نظیر: رند، خرابات، زاهد، پیر مغان / پیر می فروش، میکده و ... آمده است که در تبیین برخی از آن‌ها نظیر رند آمده است: «این کلمه در سایر فرهنگ‌ها و زبان‌های قدیم و جدید جهان معادل ندارد» (خرمشاهی، ۱۳۷۲: ج ۱، ۴۰۷) این ویژگی بدیع بر غنای شعر حافظ افزوده انتقال آن در ترجمه، ضعیف یا شاید غیرممکن کرده است لذا عظمت و شکوهی که در ورا و لابه‌لای واژگان و ترکیبات شعر حافظ مشهود است در ترجمه قابل حصول نیست. ای بسا ارتباط و زنجیره کلام شعری در این واژگان (هنگام ترجمه) به سستی نگاه مخاطب منجر شود در بیت بالا «بهره‌گیری هنرمندانه از این ظرافت ادبی، مستلزم شناخت دقیق از زبان دیروز است به طوری که استفاده نابه‌جا از آن، نه تنها باعث افزایش شکوه و صلابت شعر نمی شود، بلکه شکاف عمیقی میان مخاطب و شعر ایجاد می کند که جز سر در گمی و هاج و واج شدن در میان خیل عظیم واژگان مهجور و مطرود، ارمغانی برای مخاطب ندارد» (پهلوان نژاد، ۱۳۸۸: ۱۱۸).

زنجیره کلام و همشینی واژگان

حافظ به خوبی دانسته است «هم‌آیی یکی از ویژگی‌های مهم زبانی است که در شکل‌دهی نظام واژگانی و نحوی زبان، نقش ویژه‌ای دارد» (شریفی و نامور، ۱۳۹۱، ۴۰) لذا یکی از اسرار جادویی و هنر حافظ، دقت و وسواس در گزینش و چینش واژگان زنجیره گفتار است. او از این نیرو برای القای مفاهیم مورد نظرش نهایت استفاده برده است زیرا معنی هر واژه با واژگان ملازمش نوسان می یابد به عبارت بهتر، به نیروی همشینی واژگان در زنجیره کلام، لغات از معنی قاموسی فراتر روند و هنرهای بدیعی مانند: تناسب‌گریزی، پارادوکس، حس‌آمیزی و ... می‌آفریند

چیست این سقف بلند ساده بسیار نقش زین معما هیچ دانا در جهان آگاه نیست

(حافظ، ۱۳۷۲: ۹۶)

در ترکیب «ساده بسیار نقش» تناقض و هنری است که جز با همشینی این دو واژه متصور نیست. این امر با تناسب به‌ویژه انواع: ایهام تناسب، ایهام تضاد، ایهام ترجمه، ایهام تبادر، بهتر قابل تبیین است.

عالم از ناله عشاق مبدا خالی

که خوش آهنگ و فرح بخش هوایی دارد

(حافظ، ۱۳۷۲: ۲۴۹)

در بیت بالا، «عشاق» جمع عاشق و به معنای دلدادگان است اما واژه آهنگ باعث توجه ذهن به مقامات دوازده گانه موسیقی می گردد که عشاق یکی از آنهاست لذا حضور واژه آهنگ در بیت بالا، توسعه معنایی برای عشاق آفریده است این امر در واژگان هوا و عالم قابل درک است.

لذا جایگاه واژگان در زنجیره کلام و نیز تأثیر همنشینی واژگان با یکدیگر به منظور القای معنی درست و کامل بر کسی پوشیده نیست و جرجانی در این باره آورده است: «کلمات از حیث این که مجردند و کلماتی مفردند، مزیتی ندارند؛ بلکه فضیلت داشتن و نداشتن الفاظ، مربوط به تناسب معنی لفظی با لفظ دیگر است که در کلام پیش از آن آمده یا بعد از آن قرار گرفته است. (جرجانی، ۲۰۰۴: ۴۶)

ایهام

شاعران بزرگ معمولاً دارای سبک فردی هستند. ایهام، ویژگی سبک فردی و ظریف ترین و رازناک ترین شگرد شعری حافظ است در عین آنکه کلام را معلق و پیچیده می کند، لطف و ظرافتی خاص به سخن می بخشد «روش ایهام مهم ترین مبحث بدیع است تمام سخنوران برجسته از مسعود سعد سلمان، خاقانی، سعدی، حافظ و صائب گرفته تا شاعران امروز، سخنورانی هستند که به عنوان ایهام توجه داشته اند اما استاد بی همتای آن حافظ است. ژان پل سارتر در اشاره به ایهام می نویسد که پیکاسو آرزو می کرد که قوطی کبریتی بسازد [نقاشی کند] که هم خفاش باشد و هم در عین حال قوطی کبریت، چنین آرزویی برای نقاشان محال می نماید اما شاعر می تواند با ایهام، دو تصویر مختلف را هم زمان مجسم کند» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۲۳).

«در اشعار حافظ این صنعت از پیچیدگی و تکامل هنری خاصی برخوردار است که این امر از یک طرف ناشی از محدودیت های اجتماعی است و از طرف دیگر برخاسته از الهامی است که او در شیوه هنری خود از قرآن گرفته است» (واردی، ۱۳۸۰: ۱۶۶).

فروع صنعت ایهام چون: تناسب، تبادر، ترجمه، تضاد و ... خصوصیت بارز شعر حافظ است؛ منوچهر مرتضوی، ایهام را خصیصه اصلی سبک حافظ دانسته است و اصلی ترین گرایش حافظ را به این صنعت، روزگار استبدادی و خفقان زده اش انگاشته اند که راه را برای فاش گویی و صراحت بیان بسته بود (مرتضوی، ۱۳۶۵: ۴۵۵).

ادب سنجان و شعرشناسان برای ایهام انواع مختلفی ذکر کرده اند: «ایهام تناسب، ایهام تضاد، ایهام ترجمه، ایهام تبادر، استخدام» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۴۵ - ۱۳۵)، «شبه ایهام یا ایهام گونه، ایهام آمیگی» (کزازی، ۱۳۸۱: ۱۳۵)، «ایهام مرشح، ایهام مجرده، ایهام تام، ایهام مبینه» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۱)، «ایهام توکید، ایهام موشح، ایهام مهیا، ایهام عکس» (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۸۳). در ترجمه، تحت هیچ شرایطی بدین فروع ایهام توجه نمی شود حتی از اصل مهم شعری حافظ هم غفلت می شود برای نمونه:

به بوی نافه ای کاخر صبا زان طره بگشاید   ز تاب جعد مشکینش چه خون افتاد در دلها

(حافظ، ۱۳۷۲: ۷۱)

By reason of the perfume of the musk-pod, that, at the end, the breeze displayeth
from that fore-lock, From the twist of its musky curl, what blood befell the hearts!

(کلارک، ۱۳۸۴: ۳)

اگر در ترجمه دقت شود از معانی ایهامی:

بو: ۱- بوییدن ۲- امید و آرزو؛

تاب: ۱- پیچ و تاب ۲- تحمل ۳- رنج و عذاب ۴- زلف؛

مشک: ۱- صفت برای جعد به معنی سیاه ۲- ماده ای خوش بو از ناف آهوی ختن؛

طره: ۱- دسته موی تابیده در کنار پیشانی - تازیانه؛

خون در دل افتادن: برای انسان کنایه از درد و رنج ۲- مشک، ماده خوشبو که در کیسهٔ ناف آهو جمع می‌شود و در صنایع زیبایی، عطرسازی و داروسازی کاربرد دارد.

حافظ در صنعت ایهام، بی‌گمان چیره‌دست‌ترین شاعر ایران است. او در به‌کارگیری دل‌پذیر الفاظ و ترکیب‌ها، در انتخاب واژه‌ها و تعبیرها، دقتی وسواس‌آمیز و حیرت‌انگیز دارد. این امر با همهٔ زیبایی‌هایش در برگرداندن شعر حافظ از بین می‌رود. دگر صور خیال مانند کنایه و ... خود حدیث مفصل دیگری است.

شعر و نظم در ترجمه

ادبا تفاوت فاحشی در ساختار نظم و شعر می‌بینند. نظم حاصل بازی با کلمات است اما شعر را برخی به رودخانه تشبیه کرده‌اند که هرگاه شاعر وارد آن شود در آغاز به نظم روی می‌آورد چنانچه فردوسی در داستان بیژن و منیزه، بیت‌های آغازینش (به‌ویژه مصرع دوم) صورت نظم دارد و فاقد هنر متعالی است:

شبی چون شبه روی شسته به قیر / نه بهرام پیدا نه کیوان نه تیر

(فردوسی، ۱۳۷۴/ ج ۵: ۶)

اما وقتی که شاعر وارد رودخانهٔ شعر گردید، آب شعر او را از خودبی‌خود کرده، کلمات، شاعر را با خود می‌برد و کلمات به سوی او می‌آیند و شاعر در جست‌وجوی واژه نیست، مقصدش مشخص نیست، آنچه بر لب و کاغذ می‌آید جوشش دل و غلیان درون است و ...

لذا برای التذاذ ادبی و تشخیص نظم از شعر، به معیارهای مختلفی مانند: کم شدن دخالت اراده و تعقل و تقویت نیروی تخیل، استفاده از صناعات لفظی و معنوی، صور خیال و ... متوصل می‌شوند اما ترجمهٔ اشعار شاعران حسن مضاعفی برای درک شعر از نظم است.

اگر برخی از ترجمه‌های اشعار انگلیسی حافظ، با اصل غزل در شعر پارسی مقایسه شود، مشخص می‌گردد بار محتوایی و معنایی و ... این اشعار چه قدر بوده در ترجمه، چه میزانی از آن‌ها قابل مشاهده است و چه مقداری غیرقابل انتقال بوده‌است به عبارت دیگر صورت شعری غزل حافظ؛ در ترجمه ساختار نظم می‌گیرد. لذا ترجمه نیز محکی برای شعر است یعنی بخش عظیمی از ظرفیت شعر با ترجمه قابل تشخیص و تفسیر می‌شود. برای هر ایرانی یا پارسی‌زبانی، شعر حافظ نیز مانند شعر دیگر سراینده‌گان است و این ایده که حافظ، تصوف مولوی، تغزل سعدی، عرفان ابن عربی و فلسفهٔ خیام درهم آمیخته، به چشم نمی‌آید اما وقتی صورت ترجمهٔ اشعار حافظ بررسی می‌شود ویژگی‌هایی که در آن نهفته‌است در ترجمه قابل انتقال نیست به عبارت دیگر لذتی که از خواندن غزلیات حافظ برای ایرانیان حاصل می‌شود برای انیرانیان (به‌خصوص در ترجمه‌ی معنایی / ترجمه‌ی تحت‌اللفظی) قابل ادراک نیست زیرا در ترجمه، هنر شاعری و کمال کلام او به طور کلی گم می‌گردد، تفکرات و گرایش‌های فکری شاعر، اصول اعتقادی و بار فرهنگی برخی اشعار او که سرشار از اشارات ادبی، آیات قرآنی، اخبار و احادیث مذهبی، آرکائیسیم، فرهنگ عامه و ... است نیز غیرقابل دسترسی می‌گردد زیرا مترجم باید پیشاپیش به توضیح نکات بسیاری پردازد (که چنین شرایطی ممهد نیست)؛ از طرفی درک مفاهیم فرهنگ شرقی - اسلامی برای کسانی که در غرب زندگی می‌کنند، آسان نیست.

مبانی اجتماعی و سیاسی دورهٔ حافظ

در بررسی شعر عوامل بی‌شماری مانند: زمان، کنش، شخصیت‌ها، احوال درونی شاعر و ... نقش دارد و بخش عظیمی از پیام شعر به درک این مبانی وابسته است از طرفی «قرن هشتم عصر پریشانی‌ها و نابسامانی‌هاست و طبیعی است که شاعران این قرن نمی‌توانستند نسبت به این اوضاع بی‌تفاوت باشند به همین جهت نیز پاره‌ای از اشعار خود را به بازتاب و بیان این وقایع اختصاص داده‌اند ... حافظ نیز در غزلیات خود هرگاه که فرصتی دست دهد آن را غنیمت شمرده اشاره‌ای به بی‌سر و سامانی اوضاع دارد» (واردی، ۱۳۸۰: ۱۶۳ - ۱۶۲)؛ مثلاً در غزل با مطلع:

دو یار زیرک و از باده کهن دو منی

فراغتی و کتابی و گوشه چمنی

(حافظ، ۱۳۷۲: ۲۴۹)

«شادروان غنی می نویسد: "این غزل ممکن است راجع به حوادث تیمور گورکانی یا شکست شیخ ابواسحاق باشد. در هر حال اشاره به حوادث سیاسی است" (حواشی غنی، ص ۶۶۴)» به نقل از (خرمشاهی، ۱۳۷۲: ج ۲، ۱۲۱۷)

ز تندباد حوادث نمی توان دیدن	در این چمن که گلی بوده است یا سمنی
بین در آیینۀ جام نقش بندی غیب	که کس به یاد ندارد چنین عجب ز منی
از این سموم که بر طرف بوستان بگذشت	عجب که بوی گلی هست و رنگ نسترنی

(حافظ، ۱۳۷۲: ۲۴۹-۲۵۰)

«حافظ، آگاهانه یا ناآگاهانه در صدر کسانی قرار دارد که از آمیختگی عناصر اسلامی و مزدایی به نیکوترین شکل بهره گرفته است» (شهبازی، ۱۳۹۹: ۱۴۲).

لذا ساختار سیاسی و اجتماعی، طبقات اجتماعی و ... در افکار حافظ ریشه دوانیده است از سویی شاعری چون حافظ به هر چیزی نگاهی چند پهلو دارد لذا گاهی درک صحیح و اثرگذار شعر حافظ به آگاهی از اوضاع و احوال سیاسی و اجتماعی عصر او وابسته است این امر بر دریافت دنیای حافظ پرده افکنده است.

بار فرهنگی اشعار حافظ

عرفان اسلامی

عرفان اسلامی دریایی است که در آن:

اصطلاحاتی است مر ابدال را   که نباشد ز آن خبر اقوال را

(مولوی، ۱۳۸۱: ۱۶۸)

«عرفان عبارت است از علم به خدای سبحان از حیث اسما و صفت و مظاهر آن و احوال مبدأ و معاد و حقایق عالم و کیفیت بازگشت آن ها به حقیقت واحد یعنی ذات احدیت و نیز معرفت طریق سلوک و مجاهده برای رهاسازی نفس از تنگنای قید و بند جزئیت و پیوستنش به مبدأ خویش و اتصاف به نعت اطلاق و کلیت» (زرین کوب، ۱۳۸۰: ۳۶۲).

در این دریای بی پایان که ترکیبی از قرآن، سنت، تصوف، فلسفه و ... است مفاهیم و اصطلاحات غامض عرفانی، وجود فرق فراوان صوفیه، مراتب بی شمار سلوک، التزام اقوام و ادیان مختلف بدان، جنبه های نظری و عملی عرفان اسلامی، علم اخلاق، فطرت، برخورداری از ابزارهایی چون: دل، مجاهده، تصفیه، تهذیب و حرکت در باطن و ... همچنین تکرپذیری این معانی در شعر حافظ، ترجمه را دشوار گردانیده از سویی نهایت عرفان را باید در حافظ و مولوی جست لذا آندره ژید، تفسیرهای عرفانی از دیوان حافظ «پرواز بر فراز آسمان» نامیده است.

فرهنگ عامه

شعر، تجلی باورها، آداب و رسوم، فرهنگ عامه مردم دوران شاعر است. آیین هایی که در ضمیر ناخودآگاه انسان ها جای گرفته است و به آن ها ایمان دارد بی آنکه دلیل آن را بداند حتی گاهی جنبه تقدس یافته اند. حافظ از این قاعده بری نیست او به چشم بد اعتقاد دارد:

از چشم بخت خویش مبادت گزند از آنک
در دلبری به غایت خوبی رسیده‌ای

(حافظ، ۱۳۷۲: ۲۲۵)

از پرکاربردترین آیه قرآن برای محافظت در برابر چشم‌زخم «إِنْ يَكَادُ» در آیه ۵۱ سوره قلم غافل نیست:
حضور خلوت انس است و دوستان جمعند
و ان یکاد بخوانید و در فراز کنید

(همان، ۱۵۵)

یا این اندیشه که جهان بر پشت ماهی قرار دارد در بیت زیر مشهود است:

اگر سلطنت فقر ببخشند ای دل
کم‌ترین ملک تو از ماه بود تا ماهی

(همان، ۲۵۴)

در شعر حافظ ابیات زیادی به باورهای مربوط به بزم، پزشکی، جرعه‌فشانی، پیدایش گوهر و مروارید، حرز و تعویذ، افسانه‌های پریان و دیو، غول، هما، عنقا، خوش قدمی و خوش نفسی، دیدن ماه نو، عقاید مربوط به رنگ‌ها، قیافه‌شناسی، گنج و ویرانه و ... اشاره دارد. که گاهی «عناصر فرهنگ عامه در دیوان حافظ غالباً از معنای اولیه خود فاصله گرفته و با یافتن معانی ثانویه، در خدمت اندیشه‌های عارفانه و والای وی درآمده است» (صرفی، ۱۳۸۴: ۱۹۷).

بنابراین اشعار حافظ، گستره فرهنگ عامه را در خود مستور داشته با پیوند عقاید عامیانه با اندیشه‌های عارفانه، ترجمه شعر حافظ بسی دشوارتر شده است.

برای آگاهی از تجلی فرهنگ عامه در شعر حافظ لطفاً به مقاله محمدرضا صرفی در شماره ۵۵ مجله فرهنگ با عنوان «عناصر فرهنگ عامه در غزلیات حافظ» و مقاله «بازتاب فرهنگ عامه در دیوان حافظ» معصومه محمدنژاد و محبوبه حاتمی‌یزد و ... مراجعه فرمایید.

مترجم اشعار حافظ

می‌توان گفت، متأسفانه تاکنون ترجمه آثار ادب فارسی به سایر زبان‌های دنیا، به‌وسیله ایرانیان و فارسی‌زبان انجام نشده است و ترجمه اشعار حافظ چون دیگر ترجمه‌های آثار ادب فارسی، با تلاش مستشرقین و خاورشناسان غربی صورت گرفته است. ساکنان هر کشوری به صورت مستقیم از طریق آموزش‌های سازمان‌یافته (از ابتدایی تا مراحل آموزش عالی) و گاه آموزش غیر منسجم، اصول فرهنگی و زیربنایی آن کشور را درمی‌یابند در کنار این امر، خانواده، جامعه و دیگر ساختارهای مدنی، به تکامل و توسعه معلومات فرهنگی، اجتماعی و ... کمک می‌کنند لذا این ظرفیت‌ها برای مترجمین غربی ممکن نیست و این امر در انتقال تجربیات شعری شاعران ناکارآمد می‌ماند. به عبارت دیگر امکان شناخت جامع و کاملی از فرهنگ ایرانی - اسلامی اشعار حافظ و دیگر آثار ادبی برای مترجمین غربی متصور نیست و این امر - در شناخت شاعران که پرورش‌یافته فرهنگ غنی این مرز و بوم است - مهم‌مانده است. اگر مترجم آثار حافظ، ایرانی و متخصص در حوزه زبان و ادبیات فارسی باشد بدون شک رونق شعر حافظ در غرب کم‌تر از ایران نخواهد بود.

شخصیت حافظ

اگر ترجمه اشعار حافظ با دیگر شاعران بلندآوازه ایرانی مانند خیام، سعدی، فردوسی و ... مقایسه گردد، شعر آنان به‌ویژه خیام برای طیف وسیعی از مخاطبان غربی، زودفهم‌تر است و ترجمه اشعار آنان به سرعت گسترش یافته است اما عدم شناخت شخصیت حافظ بر ترجمه شعر او سایه افکنده است. شاید بتوان گفت کلید تفسیر شعر حافظ، شناخت شخصیت اوست. در ادبیات فارسی، حافظ را شاعری می‌شناسند که «قرآن ز بر بخوانی، در چارده روایت» این امر در کنار اشعار تأویل‌پذیر و ... او باعث شده او را شاعری عارف بنامند اما در غرب گاهی حافظ را عاشق لذت‌های زندگی، گاه درباری، گاه مذهبی، گاه مبتدل و ضد مذهب و ... دانسته‌اند

این امر در کنار عوامل دیگر باعث شده است از کرامت شعر حافظ کامیاب نگردند زیرا شعر به صورت ناخودآگاه با لایه های پنهان شخصیت ارتباط دارد.

کارنامه‌ی غربیان در حافظ‌شناسی

«وارنر» Varner، آلمانی احتمالاً اولین اروپایی است که با استمداد از شرح ترکی «سودی» غزلیات حافظ را به لاتین ترجمه کرده است. (رودی و نیکبید، ۱۳۷۱: ۱۴۰)

«تاماس هاید» Thomas Hyde، نخستین استاد انگلیسی است که با غزل های حافظ آشنا شد و به ترویج آنها همت گماشت. کامل ترین مجموعه‌ی دیوان حافظ در انگلستان، در سال ۱۹۱۶م. به وسیله‌ی «جان پین» Yan Peine، تحت عنوان: «اشعار شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی»، به صورت منظوم به انگلیسی ترجمه شد. (طاهری، ۱۳۵۲: ۲۹۲)

«فرید ریش و اهل» «Fridrich Wahel»، برای نخستین بار در سال ۱۷۹۱م. بخشی از غزلیات حافظ را به آلمانی برگرداند. (زبان و ادبیات فارسی در جهان، ۱۳۷۱: ۹۶)

نخستین ترجمه‌ی فرانسوی بعضی از غزلیات حافظ توسط «ویلیام جونز» William Jones، صورت گرفت و در سال ۱۷۷۱ منتشر شد. (همان، ۹۱)

در لهستان، نخستین ترجمه‌ی غزل های حافظ توسط «سکوسکی» Sekowski، ۱۸۲۰ م. و «ویرینکسکی» Wiern Koski، در سال ۱۸۳۱م. انجام گرفت. (همان، ۹۷)

دیگر ترجمه‌های اشعار حافظ عبارتند از:

«جان ریچاردسون» Yan Richardson، «نمونه‌ای از اشعار فارسی»، شامل نخستین واژه‌نامه‌ی فارسی و چند غزل حافظ، ۱۷۷۴ م.

«جان نات» Yan nath، «غزل‌هایی برگزیده از شاعر ایران، حافظ»، ۱۷۸۷ م. (زبان و ادبیات فارسی در جهان، ۱۳۷۱: ۳۱۱)

«جان هدون هیندلی» Yan Hedon Hindly، «غزل‌های فارسی»، چاپ مجموعه‌ای از اشعار حافظ، ۱۸۰۰ م.

«یوزف سکوسکی» Jozef Sekowski، چاپ دیوان خواجه حافظ شیرازی، ۱۸۲۰ م.

«یان ویر نیکووسکی» Jan iernikowsWki، «شرحی کوتاه بر غزل‌های حافظ»، ۱۸۳۱ م. و «ترجمه‌ی آزاد غزل‌های حافظ شاعر ایرانی» به زبان لهستانی، ۱۸۳۸ م.

«هرمان بروکهاس» Herman Brockhas، چاپ متن کامل فارسی دیوان حافظ و ترجمه‌ی آلمانی آن، در سه جلد، ۱۸۴۵ م. و ۱۸۶۰ م.

«گ. ف. داوهر» G.F.Davmer، «مجموعه‌ای تازه از اشعار حافظ»، تدوین و ترجمه به زبان آلمانی، ۱۸۵۲ م. و چاپ «غزلیات حافظ»، ۱۸۵۹ م. (حبیب‌اللهی و دیگران، ۱۳۵۶: ۴۷)

«ف. فن. روزنتسوایک شواناو» F. Fan. Rosenzweig Sehewanaoe، «دیوان حافظ، شاعر غزل‌سرای بزرگ»، متن فارسی و ترجمه‌ی عروضی به زبان آلمانی، با توضیحات و حواشی در سه جلد، ۱۸۵۸ م. تا ۱۸۶۴ م. (زبان و ادبیات فارسی در جهان، ۱۳۷۱: ۳۲۰-۳۲۲).

نسلمان در ۱۸۶۵م / ۱۲۸۲ق مجموعه‌ای به نام «دیوان شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، گزیده اشعار» به چاپ رساند.

«ف. نسلمن» F. Nesselman، ترجمه «قطعاتی از دیوان حافظ» به زبان آلمانی، ۱۸۶۵ م.

«فریدریش بدنشتت» (Friedrich Bodneshtet)، «نغمه‌پرداز شیرازی»، ترجمه‌ی غزلیات حافظ به زبان آلمانی، ۱۸۷۷ م. (زبان و ادبیات فارسی در جهان، ۱۳۷۱: ۷۹)

«اوگوست گراف هالرموند» Auguste Graf halermona، ترجمه‌ی «غزل‌های حافظ با اوزان اصلی این غزل‌ها» به زبان آلمانی، ۱۸۸۰ م. (رودی و نیکی، ۱۳۷۱: ۸۳).

«ونسان موتی» Wensan Monti، «حافظ شیرازی»، صد غزل منتخب از دیوان حافظ، ترجمه به زبان فرانسه، ۱۸۸۹ م. (رودی و نیکی، ۱۳۷۱: ۶۱).

«جوس تین هانتلی مکاریتی» Jhos Tien Hantly Macarty «غزل‌هایی از دیوان حافظ»، ترجمه به زبان انگلیسی، ۱۸۹۳ م. (همان، ۸۳).

«والتریف» Välterif، ترجمه‌ی «بیست‌وهشت غزل حافظ» به زبان انگلیسی، ۱۸۹۸ م.
 «فریدریش فییشباخ» Friedrich Pischbach، «گل‌هایی از شیراز»، نقل اشعار حافظ، بزرگ‌ترین غزل‌سرای شرق، ۱۸۹۸ م.
 «ریچارد لوگالی ین» Richard Loguly yen، مجموعه‌ای از ترجمه‌ی «صد غزل از دیوان حافظ» به زبان انگلیسی، ۱۹۰۵ م. (همان، ۶۱).

«گ. د. شچینگ» G.D.Shcingi، «مستی عرفانی عشق و باده»، منتخبی از غزلیات حافظ، ترجمه به زبان آلمانی، ۱۹۱۱ م.
 «گران مریبگ» Gran Marbing، ترجمه‌ی «رباعیات حافظ»، ۱۹۱۰ م. و «گزیده‌ای از رباعیات و غزل‌های حافظ» به زبان انگلیسی، ۱۹۲۰ م.

«هرمان لومل» Hermann Lommel، «پژوهش‌هایی درباره‌ی حافظ»، به زبان آلمانی، ۱۹۲۰ م. (رودی و نیکی، ۱۳۷۱: ۱۲۴)
 «رابرت اوبان» Rābert awban، «خاطرات بیش‌تری از حافظ» به زبان انگلیسی، ۱۹۲۲ م. (همان، ۲۱)
 «چارلز دوئل» Charles Doyl، «ترجمه‌ی کامل دیوان حافظ» به زبان فرانسه، ۱۹۲۲ م.
 همزمان با وی باید از ترجمه‌ی گئورگ یاکوب نام برد که ترجمه‌ای منظوم را که از دقت کم‌نظیری برخوردار است، در ۱۹۲۲ به چاپ رساند.

«گئورگ جاکوب» Geurg Jacob، «ترجمه‌ی منظوم غزل‌های حافظ»، به زبان آلمانی، ۱۹۲۲ م.
 لشچینسکی ۶۰ غزل حافظ را با نثری شاعرانه در ۱۹۲۳ م/۱۳۰۲ ش ترجمه کرد.
 «تاماس رایت» Tomos Rayt، «گل سرخ در نقاب»، ترجمه‌ی برخی از اشعار و صدویک رباعی از حافظ، ۱۹۲۵ م. (شفیعی و دیگران، ۱۳۵۰: ۱۸)

آرتورجان آربری «پنجاه شعر حافظ» با متن آنها، در ۱۹۴۷ م. ترجمه کرد.
 «دیتریش کایل» Dietrich Caiel، «اشعار حافظ»، غزل‌ها، قطعات، رباعیات و ساقی‌نامه، ترجمه و تفسیر به زبان آلمانی، ۱۹۵۷ م. (زبان و ادبیات فارسی در جهان، ۱۳۷۱: ۶۳)
 «ه.تبگه» H. Tebge، «اشعاری از حافظ»، ۱۹۶۲ م.

«هانس هاینریش شدر» H.H.Schaeder، «پژوهش‌هایی درباره‌ی حافظ»، ۱۹۹۲ م. (همان، ۲۷)
 در نهایت باید از دو ترجمه‌ی منشور نام برد: نخست، ترجمه‌ی منشور سیروس آتابای، شامل ترجمه‌ی شماری از غزل‌های حافظ، به گونه‌ای نامنظم؛ دوم، ترجمه‌ی کامل و دقیق دیوان که توسط یوآخیم ول لبن صورت گرفته، و به سال ۲۰۰۴ م/۱۳۸۳ ش. منتشر شده‌است.

دیگر کارهای حوزه حافظ‌شناسی عبارتند از:

«ولادیسلاو دولبا» Wladyslaw Duleba، «غزل‌های عاشقانه‌ی حافظ» به زبان لهستانی. (حبیب‌اللهی و دیگران، ۱۳۵۶: ۲۱)
 «دبلیوس جارت» Dabelus Jaurt، «دیوان خواجه حافظ»، ترجمه به زبان انگلیسی. (روح‌بخشان، ۱۳۷۸: ۳۸).
 «ویلیبر فورس کلارک» Wilber Phurth Klark، ترجمه‌ی منشور «دیوان حافظ» به زبان انگلیسی.
 اوزالی تعدادی از اشعار خواجه شمس‌الدین حافظ شیرازی به شعر انگلیسی ترجمه نمود.

نتیجه‌گیری

آشنایی نویسندگان، شعرا و مردم اروپا با آثار بزرگ ادبیات پارسی موجب بهبود آمدن آثار مختلف در کشورهای اروپایی گردید. شعرای ایران، بدون اغراق، ادبیات اروپا را غنی کرده‌ند زیرا زبان و ادبیات فارسی به عنوان دومین زبان جهان اسلام و زبان حوزه

۱. این اندیشه که، خاورشناسان غربی جاسوسانی برای کشورشان بوده‌اند و در جهت تأمین منافعی در ایران فعالیت سیاسی داشته‌اند بیشتر در مورد «ویلیلم آوزلی» صدق پیدا می‌کند.

فرهنگ و تمدن ایرانی، با هزاران کار گران سنگ در زمینه های مختلف علمی، ادبی، عرفانی، فلسفی، کلامی، تاریخی، هنری و مذهبی همواره مورد اعتنا و اعتقاد ایرانیان و مردمان اروپا بوده است.

در میان شاعران فارسی، حافظ به دلیل: معانی بلند، مضامین دلنشین، نکته های بدیع، دشواری قالب غزل در ترجمه، موسیقی لفظی، رندی و طنز رندانه شعر حافظ، عرفان اسلامی و اصطلاحات با معنی خاص، همنشینی واژگان، ابهام، صنایع بدیع لفظی و معنوی، مبانی اجتماعی و سیاسی دوره حافظ، فرهنگ عامه و ... با تأخیر بسیار «مقبول طبع مردم صاحب نظر» اروپا واقع شده است. با ظهور مکتب رمانتیسیم و نزدیکی اصول آن به ساختار شعر حافظ، زمینه ترجمه اشعار وی سرعت گرفت. اروپاییان چنان مفتون سرچشمه عذب کلام حافظ شده که برای نمونه گوته یکی از ارکان چهارگانه ادب جهان وقتی حافظ را شناخت آرزو کرد که مریدی از مریدان او باشد.

در میان کشورهای اروپایی، در حافظ شناسی، آلمان مقدم است و این امر در سایر کشورهای اروپایی نیز نفوذ کرده است. این نفوذ به دو شکل صورت گرفته است: از طریق ترجمه های مستقیم اشعار فارسی حافظ به انگلیسی، فرانسه و ... یا ترجمه انگلیسی، فرانسه و ... اشعار حافظ به زبان های دیگر.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

- آذر، اسماعیل. (۱۳۹۰). حافظ در آن سوی مرزها، پژوهشی در ادبیات تطبیقی، به اهتمام مریم برزگر، تهران: سخن.
- آشوری، داریوش. (۱۳۷۹). عرفان و رندی در شعر حافظ، تهران: مرکز.
- اسماعیلی، زیبا. (۱۳۹۴). هنجارگریزی زمانی (باستان گرایی) در اشعار اخوان ثالث، فصل‌نامه مطالعات شهریار پژوهی، ۴(۱)، ۲۶۷-۲۹۶.
- جرجانی، عبدالقاهر. (۲۰۰۴). دلائل الاعجاز، تحقیق محمود محمد شاکر، القاهرة: مکتبه الخانجی.
- جعفری‌دهکردی، ناهید؛ شهریار، مریم و فرجی، سارا. (۱۳۹۹). حافظ در ادبیات غرب؛ مطالعه موردی تأثیر اشعار حافظ بر گوته، مجله مطالعات ادبیات تطبیقی، ۱۴(۵۳)، ۱۳۹-۱۵۶.
- جعفری، مسعود. (۱۳۷۸). سیر رمانتیسیم در اروپا، تهران: مرکز.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۲). دیوان حافظ، تصحیح قزوینی و قاسم غنی، انتشارات نگاه، چاپ اول، تهران.
- حبیب‌اللهی، محمد و هوچوکو، الکساندر. (۱۳۵۶). ایران‌شناسی در لهستان، مجله‌ی وحید، ۲۱۵، ۱۶-۳۲.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رایت دنیس، (۱۳۶۴)، ایران در میان انگلیسی‌ها، ترجمه‌ی منوچهر طاهر نیا، انتشارات آشتیانی، چاپ اول، تهران.
- روح‌بخشان، عبدالمحمد (۱۳۷۸)، سابقه و تاریخچه زبان فارسی در اروپا، مجله‌نامه پارسی، ۱۳، ۹۰-۱۰۵.
- رودی (رودولف پی)، متی و نیکی، کدی. (۱۳۷۱). ایران‌شناسی در اروپا و ژاپن ترجمه مرتضی اسعدی، چاپ اول، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
- زبان و ادبیات فارسی در جهان (۱۳۷۱). دبیرخانه‌ی شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، چاپ اول، تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰). دنباله جستجو در تصوف ایران، تهران: امیر کبیر.
- سیدحسینی، رضا. (۱۳۸۱). مکتب‌های ادبی، جلد اول، تهران، نگاه.
- سیدی، سیدحسن و صارمی‌گروی، سکینه. (۱۳۹۲). عشق، وطن و آزادی در اندیشه خلیل جبران و امین‌پور، فصل‌نامه مطالعات ادبیات تطبیقی جیرفت، ۷(۲۶)، ۴۷-۶۸.
- شریفی، شهلا و نامورفرگی، مجتبی (۱۳۹۱)، تقسیم‌بندی جدید انواع باهم‌آیی با در نظرقتن ویژگی‌های فرامتنی در شکل‌گیری انواع باهم‌آیی، مجله زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان، ۷، ۳۹-۶۲.
- شفا، شجاع‌الدین. (۱۳۳۲). ایران در ادبیات فرانسه، انتشارات ابن‌سینا، چاپ اول، تهران.
- (۱۳۴۸). جهان‌شناسی، جلد اول، انتشارات کیهان، چاپ اول، تهران.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۸۰). صورخیال در شعرفارسی، چاپ هشتم، تهران: آگاه.
- (۱۳۷۶). موسیقی شعر، تهران: آگاه.
- شفیعی، سیروس و روشن ضمیر، مهدی (۱۳۵۰). سیاحان آلمانی که در عصر صفویه از ایران دیدن نموده‌اند، ۱۰۹، ۱۶-۲۰.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). نگاهی تازه به بدیع، تهران: میترا.
- شهبازی، ایرج. (۱۳۹۹). سیمای جامعه ایرانی در آیینة دیوان حافظ، جامعه‌پژوهی فرهنگی، پژوهشگاه انسانی علوم و مطالعات فرهنگی، ۱۱(۲)، ۱۱۹-۱۴۵.

- صدرايي، رقيه. (۱۳۹۶). بازتاب مکتب رمانتيسم در سهراب سپهري، فصلنامه علمی تخصصی مطالعات زبان و ادبیات غنایی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، ۷(۲۳)، ۳۳۰-۳۴۶.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۷۵). تاریخ ادبیات ایران، ج ۵، انتشارات فردوس، چاپ هشتم، تهران.
- صرفی، محمدرضا. (۱۳۸۴). عناصر فرهنگ عامه در غزلیات حافظ، مجله فرهنگ، ۵۵، ۱۶۵-۱۹۹.
- صفوی، کوروش. (۱۳۷۳). از زبان شناسی به ادبیات، تهران: چشمه.
- طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۵۲). سیر فرهنگ در بریتانیا، تهران: انتشارات دنیا.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۴). شاهنامه، ج ۵، تهران، نشر داد.
- کلارک، هنری ویلیام فورس. (۱۳۸۴). ترجمه انگلیسی دیوان حافظ، تهران: بهزاد.
- مولوی، جلال الدین. (۱۳۸۰). مثنوی معنوی، به سعی و اهتمام نیکلسون، تهران: امیرکبیر.
- واردی، زرین تاج. (۱۳۸۰). اوضاع تاریخی، سیاسی و اجتماعی قرن هشتم و تاثیر آن بر شعر حافظ، مجله سالنامه حافظ پژوهی، دفتر ۴، ۱۵۶-۱۶۵.
- وفایی فرد، زهره و کزازی، میرجلال الدین. (۱۳۹۴). مفهوم آزادی در اندیشه حافظ و مولانا و تطبیق آن با تفکر اگزیستانسیالیسم، فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی جیرفت، ۳۳(۹)، ۵۱-۶۹.

References

- Ashouri, D. (2000). Erfan va randi dar she'r-e Hafez [Mysticism and roguery in Hafez's poetry]. Markaz.
- Azar, E. (2011). Hafez dar an su-ye marzha, pajouheshi dar adabiyat-e tatbiqi [Hafez beyond borders: A research in comparative literature] (M. Barzegar, Ed.). Sokhan.
- Clarke, H. W. (2005). Tarjomeh-ye Englisi-ye Divan-e Hafez [English translation of Hafez's Divan]. Behzad.
- Dehkoda, A. A. (1998). Loghat-nameh [Dictionary]. Entesharat-e Daneshgah-e Tehran.
- Esmaeili, Z. (2015). Hengargarizi-ye zamani (bastangarai) dar ashar-e Akhavan-e Sales [Temporal deviation (archaism) in Akhavan Sales poetry]. *Faslnamehye Motaleate Shahriarpajouhi [Shahriyar Studies Quarterly]*, 1(4), 267–296.
- Ferdowsi, A. (1995). Shahnameh (Vol. 5). Dād.
- Habibollahi, M., & Chodźko, A. (1977). Iranshenasi dar Lahestan [Iranian studies in Poland]. *Majallehye Vahid*, 215, 16–32.
- Hafez, S. M. (1993). Divan-e Hafez [The Divan of Hafez] (M. Qazvini & Q. Ghani, Eds.). Negah. (Original work published n.d.)
- Jafari Dehkordi, N., Shahriar, M., & Faraji, S. (2020). Hafez dar adabiyat-e Gharb; motale'eh-ye moredi-ye tasir-e ash'ar-e Hafez bar Goethe [Hafez in Western literature; A case study of the influence of Hafez's poetry on Goethe]. *Majallehye Motaleat-e Adabiyate Tatbiqi [Journal of Comparative Literature Studies]*, 14(53), 139–156.
- Jafari, M. (1999). Seyr-e Romanticism dar Orupa [The course of Romanticism in Europe]. Markaz.
- Jorjani, A. (2004). Dalail al-ijaz [Proofs of inimitability] (M. M. Shaker, Ed.). Maktabat al-Khanji.
- Mowlavi, J. (2001). Masnavi-ye ma'navi [Spiritual couplets] (R. A. Nicholson, Ed.). Amirkabir. (Original work published n.d.)
- Roudi, M., & Keddie, N. (1992). Iranshenasi dar Orupa va Japan [Iranian studies in Europe and Japan] (M. Asadi, Trans.). Entesharat-e Beynolmellali-ye Al-Hoda.
- Rouhbakhshan, A. (1999). Sabeqeh va tarikhchehye zaban-e Farsi dar Orupa [The history and background of Persian language in Europe]. *Majallehye Namehye Parsi*, 13, 90–105.
- Safa, Z. (1996). Tarikh-e adabiyate Iran [History of Iranian literature] (Vols. 1-5). Entesharat-e Ferdows. (Original work published 1953)
- Safavi, K. (1994). Az zabanshenasi be adabiyat [From linguistics to literature]. Cheshmeh.
- Sarfi, M. R. (2005). Anasor-e farhang-e amme dar ghazaliyat-e Hafez [Elements of popular culture in Hafez's ghazals]. *Majallehye Farhang*, 55, 165–199.
- Seyed Hosseini, R. (2002). Maktabhaye adabi [Literary schools] (Vol. 1). Negah.
- Seyyedi, S. H., & Saremi Garavi, S. (2013). Eshgh, vatan va azadi dar andisheh-ye Khalil Jibran va Aminpour [Love, homeland and freedom in the thought of Khalil Gibran and Aminpour]. *Faslnamehye Motaleate Adabiyate Tatbiqiye Jiroft [Jiroft Comparative Literature Studies Quarterly]*, 7(26), 47–68.
- Shafa, S. (1953). Iran dar adabiyat-e Faraneh [Iran in French literature]. Ebne Sina.
- Shafa, S. (1969). Jahan-e Iranshenasi [The world of Iranian studies] (Vol. 1). Keyhan.
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2001a). Sur-e khiyal dar shere Farsi [Imagery in Persian poetry] (8th ed.). Agah.
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2001b). Musiqi-ye she'r [The music of poetry]. Agah.
- Shafi'i, S., & Rowshan Zameer, M. (1971). Sayyahane Almanii ke dar asr-e Safaviyeh az Iran didan nemudeand [German travelers who visited Iran during the Safavid era]. *Majalleh*, 109, 16–20.
- Shahbazi, I. (2020). Sima-ye jame'eh-ye Irani dar ayineh-ye Divan-e Hafez [The image of Iranian society in the mirror of Hafez's Divan]. *Jameehpajouhiye Farhangi*, 11(2), 119–145.

- Shamisa, S. (2002). Negahi taze be badi' [A new look at rhetoric]. Mitra.
- Sharifi, S., & Namvar Forgi, M. (2012). Taghsimbandi-ye jadid-e anva'-e bahamayi ba dar nazargereftan-e vizhegi-haye faramotni dar sheklgiri-ye anvae bahamayi [A new classification of collocation types considering metatextual features in the formation of collocation types]. *Majallehye Zabanshenasi va Guyeshhaye Khorasan*, 7, 39–62.
- Sohrabi, N., & Nikmanesh, Z. (2022). Asarbakhshi-ye shenakht darmani-ye mabani bar zhehnagahi beh behdasht-e ravanshenakhti va avatef-e mosbat va manfi dar dokhtaran-e nojavan-e mobtala be nesanehgan-e ekhtelal-e bodrimangi-ye badan [The effectiveness of mindfulness-based cognitive therapy on psychological well-being and positive and negative affect in adolescent girls with body dysmorphic disorder symptoms]. *Nashriyehye Pajuheshe Tavambakhshi dar Parastari [Journal of Rehabilitation Research in Nursing]*, 8(2), 64–79.
- Taheri, A. (1973). Seyre farhang dar Britannia [The course of culture in Britain]. Entesharat-e Donya.
- Vafa'i Fard, Z., & Kazazi, M. J. (2015). Mafhum-e azadi dar andisheh-ye Hafez va Mowlavi va tatbiq-e an ba tafakkor-e existentialism [The concept of freedom in the thought of Hafez and Rumi and its comparison with existentialist thought]. *Fasnamehye Motaleate Adabiyate Tatbiqiye Jiroft [Jiroft Comparative Literature Studies Quarterly]*, 9(33), 51–69.
- Vardi, Z. T. (2001). Owzae tarikhi, siasi va ejtemaiye gharne hashtom va tasir-e an bar shere Hafez [Historical, political and social conditions of the 8th century and its impact on Hafez's poetry]. *Majallehye Salnamehye Hafezpajouhi*, 4, 156–169.
- Wright, D. (1985). Iran dar miyan-e Englisi-ha [Iran among the English] (M. Taher Nia, Trans.). Ashtiani. (Original work published n.d.)
- Zaban va adabiyat-e Farsi dar jahan [Persian language and literature in the world]. (1992). Daftar-e Shoraye Gostareshe Zaban va Adabiyate Farsi.
- Zarrinkoub, A. (2001). Donbaleh-ye jostojo dar tasavvofe Iran [The sequel to the search in Iranian Sufism]. Amirkabir.